

خانه‌های پر اهمیت تهران در عصر مشروطه*

مهین دخت آرم‌سا

تهران با بیش از دویست سال سابقه پایتختی حوادث و تاریخ پر فراز و فرودی را پشت سر گذاشته است. بی‌گمان بررسی تحولات مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و روند توسعه این کلان شهر بدون توجه به مطالعه تاریخی آن غیرممکن است.

مقاله حاضر به معرفی خانه‌های مهم شهر تهران در عصر مشروطه می‌پردازد که در جای خود از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است چرا که شهرسازی جدید تهران موجب گشته که بسیاری از این بناها از میان برود یا تغییر شکل یابد. از اینرو برای علاقه‌مندان تاریخ معاصر ایران و پژوهشگران وقایع تاریخی شناختن محله‌ها و تعیین دقیق مکان وقوع رخداد‌های مختلف تاریخی یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر برای فهم بهتر وقایع و حوادث است. آقای دکتر باقر عاقلی نیز در توضیح برخی از اماکن ذکر شده در این مقاله مطالبی را اضافه کرده‌اند که در پاورقیها آمده است که از زحمات ایشان سپاسگزاری می‌نماییم.

۱. خانه آتابک (امین السلطان)

این منزل در ابتدای خیابان علاءالدوله (ایلخانی سابق) و فردوسی امروز** حدود

* مقاله حاضر بخشی از پایان‌نامه خانم مهین دخت آرم‌سا می‌باشد که در سال ۱۳۵۵ از آن دفاع شده است. تمامی مواردی که به نحوی به تاریخ و یا زمانی اشاره شده متعلق به همان دوره است.
** خیابان ایلخانی که بعد علاءالدوله نام گرفت همان فردوسی حالیه است. در صدر مشروطیت تا خیابان استانبول (یعنی بخشی از خیابان جمهوری اسلامی کنونی) بیشتر ادامه نداشت.
اولین خانه‌ای که در این محل احداث شد خانه میرزا رحیم خان علاءالدوله بود که مجموعاً ۵۰ هزار متر مربع بود. ضلع جنوبی آن به میدان تویخانه و ضلع غربی آن به خیابان فردوسی و ضلع شرقی آن به لاله‌زار متصل بود و ضلع شمالی آن هم به کوچه خندان (محل روزنامه فعلی کیهان) ختم می‌شد. در این خانه ساختمانهای متعددی ساخته شده بود که هر کدام متعلق به یکی از فرزندان او بود، مانند منظم‌السلطنه، احمدخان علاءالدوله، محمودخان احتشام‌السلطنه، معین‌الدوله، ...

خیابان علاءالدوله، چهارراه استانبول | ۲۸۹۸-۱۱

خیابان لاله‌زار و مدرسه ادیب واقع شده بود^۱؛ یعنی از میدان توپخانه که باغ و منزل علاءالدوله بود پس از آن باغ و منزل شهری میرزا علی‌اصغر خان اتابک قرار داشت که منتهی می‌شد به سفارت ترکیه و در آنجا کمتر جای آبادی بود و سفارت انگلیس در واقع بیرون شهر قرار داشت^۲ و باغ بیلاقی اتابک هم سفارت روس خالیه بود.^۳

→ بنابراین میرزا احمدخان علاءالدوله و احتشام‌السلطنه در آن ایام مشروطیت در آن خانه زندگی می‌کردند. بعد احتشام‌السلطنه زمینی در غرب تهران خریداری و باغ بیلاقی خود را در آنجا احداث کرد. دومین قواره خیابان لاله‌زار که از باغ علاءالدوله شروع و تا کوچه برلن ادامه داشت باغ مشجر و زیبایی بود. در آن ساختمانهای متعددی احداث شده بود. اولین ساختمان خانه اتابک ابتدا در اختیار مدرسه عالی حقوق که ریاست آن با دهخدا بود قرار گرفت و تا احداث بنای دانشکده حقوق در دانشگاه تهران همانجا بود. پس از آن به وزارت فرهنگ تعلق گرفت و مدرسه‌ای در آنجا دایر شد به نام ادیب. آن مدرسه نیز چندی دایر بود و سرانجام آن قسمت را مصباح‌زاده برای روزنامه کیهان خریداری کرد. آنچه از خانه اتابک باقی ماند کتابخانه و سالن پذیرایی آن است که در اختیار خانواده اتحادیه قرار دارد. قسمتی از شمال باغ اتابک در ابتدای سلطنت رضاخان به قائم‌مقام‌الملک رفیع، حسین علاء، و محسن قراگوزلو فروخته شد. (نقل از دکتر باقر عاقلی) ۱. نقل از قول دکتر رضوانی ۲. حسن اعظام قدسی (اعظام‌الوزاره)، خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صد ساله بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۴۲ جلد اول، ص ۲۶. ۳. نقل قول از دکتر رضوانی.

میدان نوبخانه تهران | ۱۱-۳۸۶۳

۲. خانه اجلال السلطنه (رئیس نظمیه)

خانه حسن خان اجلال السلطنه اصفهانی رئیس نظمیه در دوره محمدعلی شاه در سنگلج بود که در موقع احداث پارک شهر خراب کردند.^۴

۳. خانه احتشام السلطنه

منزل احتشام السلطنه - علامیر از خاندان دولو قاجار - تقریباً انتهای خیابان شاه یعنی محلی که خیابان شاه سبی متری را قطع می‌کند قرار داشته است^۵ در منزل وی ملک‌المتکلمین و سید محمد طباطبایی بر سر تأسیس عدالتخانه و تنظیم قانون اساسی گفت‌وگو می‌کنند^۶ و همچنین طی جلسه دیگری با حضور تقی‌زاده، وثوق‌الدوله و مستشارالدوله در خصوص ارتباط احتشام السلطنه با محمدعلی شاه گفت‌وگو می‌شود.^۷

۴. نقل از قول آقای انوار.

۵. نقل از قول آقای انوار، رئیس نسخه‌های خطی در کتابخانه ملی.

۶. مهدی ملک‌زاده، انقلاب مشروطیت ایران، تهران، کتابخانه سقراط و ابن‌سینا، ۲۸-۱۳۳۵، ج ۲، ص ۱۳۲.

۷. همان، ج ۳، ص ۸۶.

۴. خانه اعتضادالحکماء

این خانه در پامنار، کوچه اعتضادالحکماء، واقع بود و این خانه اکنون هم وجود دارد.^۸ جلسات یکی از انجمنهای مشروطه‌خواهان در منزل وی منعقد می‌شد.^۹

۵. خانه آقا بالاخان سردار

خانه او در خیابان امیریه بود - یعنی از سمت دانشکده افسری که می‌رسد به حدود خیابان منیریه - و کوچه آقا بالاخان هم در اینجا معروف است. البته این خانه در زمین‌هایی ساخته شد که کامران میرزا به او داده بود چون خیابان امیریه متعلق به مادر کامران میرزا یعنی خانم منیر السلطنه بود.^{۱۰} برخوردار و فحاشی غلاءالدوله با ناصرالملک که منجر به استعفای وی و عزیمتش به فرنگستان می‌شود در این خانه روی داد.^{۱۱}

۶. خانه امیربهادر

خانه امیربهادر جنگ در خیابان امیریه در سر پل امیربهادر واقع بود. این خانه همان محلی است که اکنون آن را انجمن آثار ملی خریداری کرده و به این اسم معروف است.^{۱۲} البته این خانه یکی از خانه‌های امیربهادر بود یعنی در حقیقت اینجا یک قسمت از بیرونی و حسینه او قرار داشت و خانه‌های متعدد و چسبیده به این محل نیز بود که اکنون خراب شده است.^{۱۳} در زمان مهاجرت صغری، زمانی که مظفرالدین شاه در خانه امیربهادر میهمان بود، مردم به در خانه ریخته و بازگشت علما را از شاه خواستار شدند.^{۱۴} و باغ امیربهادر: سالار فیروز برای امیربهادر باغ مفصلی در غرب تهران احداث کرد که دخانیات امروز تماماً در آن محوطه قرار دارد.^{۱۵}

۷. خانه امیرمفخم بختیاری

این خانه در خیابان شاهپور که در آن زمان به نام خیابان فرمانفرما نامیده می‌شد قرار داشت.^{۱۶}

۸. نقل از قول آقای انوار.
۹. مهدی ملک‌زاده. *انقلاب مشروطیت ایران*. ج ۲، ص ۹۸.
۱۰. نقل از قول آقای انوار.
۱۱. یحیی دولت‌آبادی. *حیات یحیی*. تهران: ابن‌سینا، بی‌تا، ج ۳، ص ۶۸.
۱۲. نقل از قول آقای انوار.
۱۳. نقل از قول آقای مصطفوی، عضو هیئت مؤسسين و خزانه‌دار انجمن آثار ملی.
۱۴. *انقلاب مشروطیت ایران*. ج ۲، ص ۱۵۳.
۱۵. حسن اعظام قدسی. *خاطرات من*. جلد اول، ص ۲۰۳.
۱۶. *انقلاب مشروطیت ایران*. جلد هفتم، ص ۹۵؛ و نقل از قول آقای انوار.

مشیرالسلطنه رئیس‌الوزراء محمدعلیشاه هنگام مراجعت از خانه وی در خیابان شاهپور ترور شد ولی جان سالم از معرکه بدر برد.^{۱۷}

۸. خانه امین‌الدوله

خانه امین‌الدوله صدراعظم اول در کوچه امین‌الدوله در پامنار بود، بعد به دروازه شمیران یعنی داخل پارک امین‌الدوله آن روز منتقل شد. این منزل تا این اواخر هم بود که بعد آنجا را خراب کردند.^{۱۸}

۹. خانه ارفع‌الدوله

خانه پرنس میرزا رضاخان ارفع‌الدوله باغ بزرگی بود که اکنون یک دبیرستان به نام تالار فرهنگ و زمین ورزش محمد نصیری در آن قرار دارد؛ یعنی شرق آن خیابان حافظ، جنوب خیابان فرانسه، شمال خیابانی که تالار رودکی است (شاید به خیابان انقلاب هم می‌رسید) و غرب آن خیابان غربی تالار رودکی بود که تمام اینها باغ ارفعیه بوده است.^{۱۹} تا حدی درست است. درب ورودی این باغ روبه روی سفارت نروژی بود یک کاشی بزرگ بر آن نصب شده بود در این اثنا نوشته شده بود:

ارفع‌الدوله آن بزرگ نهاد	کرد در ملک خود زمینی آباد
یکی از بستگان مخلص او	نام این باغ ارفعیه نهاد

۱۰. خانه بانوی عظمی (خواهر ظل‌السلطان)

بالتر از محل آموزش و پرورش فعلی (به سوی جلوخان بهارستان) خانه بانوی عظمی بود.^{۲۰} این خانه را ابتدا پسر حاج میرزا حسن آشتیانی خرید، بعد آن را مدتی به وزارت فرهنگ اجاره داد که مدرسه امیر معزی، نام گرفت. بعدها این مدرسه از بین رفت و خراب شد و اکنون در محل آن، مغازه نجاری و غیره است.^{۲۱} این خانه سنگر میرزا صالح‌خان و مشروطه‌خواهان در درگیری آنها با محمدعلی شاه بود.^{۲۲}

۱۸. نقل از قول آقای انوار.

۱۷. همان منبع.

۱۹. نقل از قول آقای مصطفوی.

۲۰. احمد کسروی. تاریخ مشروطه ایران. تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۴. بخش سوم، ص ۶۳۲.

۲۱. نقل از قول آقای انوار. ۲۲. تاریخ مشروطه ایران. بخش سوم، ص ۶۳۲.

نمایی از خیابان ناصریه و چراغ برق و بخشی از عمارت پست و تلگراف و میدان توپخانه | ۲۷۰۸-۱۱

۱۱. خانه بهبهانی (سید عبدالله بهبهانی)

این خانه در محله سر پولک، بوذرجمهری، بازار آهنگرها، در کوچه بهبهانی واقع بود.^{۲۳} و تنها منزلی است که باقی مانده است.^{۲۴} خانه ایشان محل تجمع مشروطه‌خواهان بود و در همین منزل توسط مجاهدین افراطی به شهادت رسید.

۱۲. خانه تقی‌زاده

خانه او روبه‌روی مجلس در میدان بهارستان واقع بود، و او دو روز پیش از بمباران مجلس آنجا را رها کرده و خانه‌ای در پشت کوچه‌های مجلس می‌گیرد که البته این خانه را اجاره کرده بود.^{۲۵} تقی‌زاده چندین منزل داشت و خانمش هم آلمانی بود.^{۲۶}

۱۳. خانه دکتر تولوزان فرانسوی طیب ناصرالدین شاه

این خانه در نزدیکی منزل علاءالدوله یعنی در خیابان فردوسی امروز واقع بود.^{۲۷} این

۲۳. نقل از قول آقای انوار.

۲۴. نقل از قول جناب آقای دکتر رضوانی.

۲۵. تاریخ مشروطه ایران، ص ۶۵۵، حیات یحیی، جلد دوم، ص ۳۱۵.

۲۶. نقل از قول آقای انوار.

۲۷. انقلاب مشروطیت ایران، جلد ششم، ص ۶۱، ص ۵۸.

خانه در فتح تهران توسط مجاهدین ارمی اشغال شد و از طریق آن به اصطبل سلطنتی تسلط پیدا کردند.^{۲۸}

۱۴. خانه حاج شیخ فضل الله نوری

این خانه در سنگلج و در خیابانی که به نام کوچه کیا معروف است قرار داشت و دکتر کیا از نواده‌های آقای شیخ فضل الله است. دار زدن حاج شیخ فضل الله هم در سال ۱۳۲۸ هجری قمری بوده است.^{۲۹}

محضر حاج شیخ فضل الله هم در نزدیکی منزلش بود و اسناد معاملاتی که به امضای او در این محضر بوده نشان‌دهنده محل آن نیز هست چون در این اسناد از این محل نام برده شده است. البته در سال ۱۳۱۷ که سنگلج را خراب کردند تا نوسازی کنند خانه و محضر خراب شد، و بعدها این محل به صورت پارک شهر کنونی درآمد.^{۳۰}

۱۵. خانه حاج شیخ محمد واعظ (سلطان الواعظین)

از کوچه میرزا محمود وزیر به طرف پائین به سمت جنوب، یعنی روبه‌روی مسجد مرحوم حاج شیخ عیسی لواسانی، منزل شیخ محمد واعظ بوده است. مسجد طرف مشرق و کوچه طرف مغرب بود.^{۳۱}

۱۶. خانه حاج شیخ هادی نجم‌آبادی

این خانه در خیابان آقا شیخ هادی، جنب مسجد آقا شیخ هادی که مقبره ایشان نیز در همان مسجد است، قرار داشته و بیمارستانی نیز به همین نام از تاسیسات ایشان در خیابان آقا شیخ هادی بود که بعدها به نام بیمارستان وزیر نامیده شد.^{۳۲} شیخ هادی در کنار منزل خود سقاخانه‌ای نیز دایر کرد که شایعاتی در مورد این سقاخانه وجود داشت. ماژور ایمیری ویس کنسول امریکا در همین سقاخانه مضر و مقتول شد.

۱۷. خانه حاجی محمد حسن امین‌الضرب

این خانه در حدود میدان شوش بود^{۳۳} و بعداً به سه راه امین‌الحضور انتقال یافت. در همین خانه دوم بود که ناصرالدین شاه به میهمانی می‌آمد و سید جمال‌الدین اسدآبادی

۲۸. انقلاب مشروطیت ایران، جلد ششم، ص ۶۱، ص ۵۸.

۲۹. نقل از قول خانم دکتر مهدی ملک‌زاده.

۳۰. نقل از قول آقای انوار.

۳۱. نقل از قول آقای انوار.

۳۲. نقل از قول آقای مصطفوی.

۳۳. نقل از قول دکتر رضوانی.

سه راه امین حضور [۱۱-۳۸۲۶]

نیز مدتی در این خانه مهمان بود. سه راه امین حضور بعد از سرچشمه به طرف بالا به خیابان امین‌الحضور می‌رسد. این منزل در شمال سه راه امین حضور در جنوب خیابان عین‌الدوله (ری کنونی) قرار داشت و جزئی از باغ سردار ایروانی بود که در سال ۱۳۰۳ و ۱۳۰۴ میرزا کاظم تاجر شیرازی آن را ساخت. بعد پیش امین‌الضرب گرو گذاشت و شخص اخیرالذکر بعدها آن را خرید.^{۳۳}

۱۸. خانه حاجی میرزا یحیی دولت‌آبادی

این خانه در خیابان چراغ‌گاز (امیر کبیر) روبه‌روی مسجد سراج‌الملک قرار داشت.^{۳۵} منزل دولت‌آبادی محل تشکیل جلسات سری مشروطه‌خواهان بود، سید جمال واعظ در سال ۱۳۲۲ سه شب در منزل او مخفی شد.^{۳۶}

۱۹. خانه حاجی میرزا حسن آشتیانی

از چهارراه گلوبندک یک راه به طرف چاله حصار می‌رفت و از طرف غرب کوچه‌ای

۳۳. نقل از قول آقای انوار.

۳۵. نقل از قول همسر آقای دکتر مهدی ملک‌زاده و آقای تقی افراز.

۳۶. انقلاب مشروطیت ایران، ج ۱، ص ۱۵۹ و ج ۲، ص ۲۵.

بود که به جلوخان عضدالملک می‌رسید. در شرق، بعد از تقریباً پنجاه قدم، منزل حجت‌الاسلام آشتیانی قرار داشت.^{۳۷} این خانه که در گلوبندک زبانزد بود و در کوچه‌ای معروف به کوچه آشتیانی‌ها قرار داشت اکنون خراب شده است.^{۳۸}

۲۰. خانه حاکم بلده حضرت عبدالعظیم

محل این خانه معلوم نشد. به امر ناصرالدین شاه سید جمال‌الدین اسدآبادی را کشان کشان به این منزل آوردند. سید جمال واعظ در ۱۳۲۲ ق. وقتی از منبر رفتن در حضرت عبدالعظیم منع شد شبی را در این خانه به سر برد.^{۳۹}

۲۱. خانه حبل‌المتین

این خانه در دروازه شمیران قرار داشت.^{۴۰} پس از به توپ بستن مجلس، ملک‌المتکلمین در این منزل مخفی شد و هنگام خروج از همین منزل دستگیر و به باغشاه برده شد.^{۴۱}

۲۲. خانه سالارالدوله

محل این خانه معلوم نشد چون سالارالدوله از افراد یاغی بود در خارج از تهران بسر می‌برد.^{۴۲}

۲۳. خانه سردار منصور

در سه راه ژاله بود، یعنی به طرف ژاله دو قطعه باغ بود و در ابتدای ژاله باغ سردار منصور بود که الان آنجا را فروخته‌اند.^{۴۳} محمدولی خانی تنکابنی در ۱۳۲۷ ق در منزل وی به سر می‌برد.^{۴۴}

۲۴. خانه سعدالدوله*

خانه سعدالدوله در لاله‌زار نو، نزدیک چهارراه کنت که جواهرفروشی مظفری بود

۳۷. خاطرات من. جلد اول، ص ۴۹.

۳۸. نقل از قول آقای انوار.

۳۹. انقلاب مشروطیت ایران. ج ۱، ص ۱۲۲ و ج ۲، ص ۴۵.

۴۰. نقل از قول جناب آقای دکتر رضوانی.

۴۱. انقلاب مشروطیت ایران. ج ۴، ص ۸۶.

۴۲. نقل از قول آقای مصطفوی.

۴۳. نقل از قول آقای انوار.

۴۴. انقلاب مشروطیت ایران. ج ۳، ص ۱۲۲.

* منزل سعدالدوله در اراضی مخیرالدوله در اول لاله‌زار نو بود. ضلع جنوبی آن به استانبول و ضلع غربی آن به لاله‌زار نو وصل بود. زمین‌های این خانه و خانه‌های مجاور متعلق به علیقلی خان مخیرالدوله بود و زمانی هم سعدالدوله داماد او شد. به هر جهت، منزل سعدالدوله اولین خانه سمت راست خیابان لاله‌زار نو بود. سمت شرقی و شمالی این خانه را کوچه غربی قطع می‌کند و دومین خانه در لاله‌زار نو وصل به خانه سعدالدوله متعلق به حاج مخیرالسلطنه هدایت بود. مخیرالسلطنه هنگام مشروطیت در این منزل سکونت داشت. زمانی هم منزل وی در محل فعلی سفارت ترکیه بود. بعدها قسمتی از قریه دروس را خریداری نمود و باغی برای خود دایر کرد. یک مسجد و یک بیمارستان نیز در آنجا احداث نمود. (نقل از دکتر باقر عاقلی)

خیابان لاله‌زار نو | ۳۸۵۰-۱۱

قرار داشت و بالاتر از آن (یعنی مقابل سینما متر و پیل) به باغ سعدالدوله منتهی می‌شد.

۲۵. خانه سید جمال‌الدین اسدآبادی

محل این خانه معلوم نیست سید جمال هنگامی که در تهران بوده همیشه در منزل حاج حسن امین‌الضرب به سر می‌برده و همان‌طور که ذکر آن گذشت منزل حاج امین‌الضرب هم در خیابان امین حضور قرار داشت که این منزل هنوز هم موجود است و فرزندان او در آن خانه زندگی می‌کنند.^{۴۵}

۲۶. خانه سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی

این خانه در روبه‌روی سید نصرالدین قرار داشت.^{۴۶}

۴۵. نقل از قول آقای مصطفوی.

۴۶. نقل از قول خانم آقای دکتر مهدی ملک‌زاده و آقای تقی افراز.

۲۷. مزار سید عبدالحمید

این مزار خارج از تهران است.^{۴۷}

۲۸. خانه سید عبدالوهاب معین‌العلمای همدانی

محل این خانه با وجود تحقیق زیاد معلوم نشد.

۲۹. خانه سید محمد طباطبایی

در سنگلج بوده است و به صاحب خانه سید محمد سنگلجی هم اطلاق می‌شد. این منزل در گذر زمان خراب شد. این منزل محل برگزاری بسیاری از جلسات و محل تصمیم‌گیری‌های مهم بوده است.^{۴۸}

۳۰. خانه شیخ رئیس ابوالحسن میرزا

این شاهزاده شیخ قاجار خانه معینی نداشت چون همیشه در حالت تبعید بود شاید خانه‌ای در پشت مجلس و بیمارستان داشته است.^{۴۹} وی در منزل خود بر ضد دولتیان سخنرانی می‌کرد.^{۵۰}

۳۱. خانه صدرالممالک

این خانه در سنگلج در کوچه‌ای قرار داشت که گویا در زمان احداث پارک شهر از بین رفته باشد.^{۵۱}

۳۲. خانه ضیاءالملک همدانی

عمارتهای خیابان کوشک، ازباب جمشید، منزل ضیاءالملک همدانی بوده است.^{۵۲} وی در منزل خود سلاح و مهمات داشت و به اصرار ملک‌المتکلمین و ادیب‌السلطنه سمیعی دو قبضه تفنگ و سیصد دانه فشنگ به آنها داد.^{۵۳}

۳۳. خانه ظفرالسلطنه

در انتهای خیابان سعدی یعنی از میدان مخبرالدوله به سمت جنوب، بعد از شرکت

۴۷. نقل از قول آقای انوار.

۴۸. نقل از قول همسر آقای دکتر مهدی ملک‌زاده و آقای انوار.

۴۹. نقل از قول آقای انوار. ۵۰. انقلاب مشروطیت ایران، ج ۲، ص ۱۲۹.

۵۱. نقل از قول آقای مصطفوی. ۵۲. نقل از قول آقای انوار.

۵۳. انقلاب مشروطیت ایران، ج ۴، ص ۶۶.

سینگر، دست راست، جلوحانی بود که منزل ظفر السلطنه قرار داشت.^{۵۴}

۳۴. خانه ظل السلطان

خانه ظل السلطان وزارت آموزش و پرورش فعلی در بهارستان (اکباتان) بود.^{۵۵} وزارت آموزش و پرورش فعلی اسمش در آن زمان باغ مسعودیه بوده است، و خانواده ظل السلطان این باغ را به سردار سپه بخشیدند و وی آن را به وزارت معارف آن روز داد. در زمان به توپ بسته شدن مجلس این خانه غارت شد و به شکل ویرانه‌ای درآمد.^{۵۶}

۳۵. خانه و باغ ییلاقی ظهیر الاسلام

باغهای ییلاقی ظهیر الاسلام یکی در جوادیه تهران پارس قرار داشت و یکی باغ چیدر در دهکده چیدر بود. این باغ متعلق به پدر همسرش بود. بعد این باغ را فروخت.^{۵۶} ملاقات تقی زاده با اتابک که با ترفند ظهیر الاسلام زمینه‌چینی شده بود در این باغ صورت گرفت.^{۵۷*}

۵۴. نقل از قول آقای ثقفی اغراز.

* خانه ظل السلطان به نام باغ مسعودیه در خیابان اکباتان نزدیک به میدان بهارستان، با ساختمانهای متعدد و سالن‌های نقاشی شده، از بناهای زیبا و بزرگ تهران بود. پس از مرگ ظل السلطان که هیجده فرزند داشت، میان وارثان او اختلاف پیش آمد؛ مخصوصاً بر سر این باغ دعوا شروع شد و سرانجام، وارثان برای حفظ اموال خود تصمیم گرفتند این باغ را به سردار سپه واگذار کنند و همین کار را کردند. سردار سپه نیز این باغ را به وزارت فرهنگ که در آن موقع وزارت معارف و صنایع مستظرفه نام داشت واگذار کرد و هم اکنون در این باغ بزرگ ساختمانهای متعددی احداث شده و وزارت آموزش و پرورش در آن مستقر است. (نقل از دکتر باقر عاقلی).

* ظهیر الاسلام فرزند سید زین‌العابدین امام جمعه از بطن خانم ضیاء السلطنه دختر ناصرالدین شاه بود. ابتدا خانه ظهیر الاسلام که خانه پدری بود در پشت مسجد شاه (امام خمینی ره) نزدیک بازار حلبی‌سازها بود. سید ابوالقاسم امام جمعه و سید محمد امام جمعه نیز در آن خانه بزرگ زندگی می‌کردند. ظهیر الاسلام ابتدا خانهای در شاه‌آباد در کوچه نزدیک به میدان بهارستان احداث نمود. و در آنجا زندگی می‌کرد. آن کوچه به نام ظهیر الاسلام معروف شد و هم اکنون مردم آن را به همان نام می‌شناسند. همسر وی دختر مظفرالدین شاه قاجار بود که باغی در دهکده چیدر داشت. ظهیر الاسلام آن را فروخت و باغ بزرگی در شمال شرقی تهران پارس برای خود دایر کرد که بیش از ده هزار متر مربع وسعت داشت. در این باغ سه قنات وجود داشت و ساختمان بزرگی در آن احداث شده بود. ظهیر الاسلام پس از چندی این باغ را به ارباب مهدی یزدی فروخت. همین باغ بود که پیشه‌وری و همراهان وی در بهار ۱۳۲۵ که به تهران آمدند در آنجا سکنی گزیدند. پس از مرگ ارباب مهدی، شهرداری تهران این باغ را به مبلغ ۹۰۰ هزار تومان خریداری کرد و آن را به باشگاه شهرداری اختصاص داد. زمانی هم شایع شد که نیک‌پی قرار شده است این باغ را به ولیعهد واگذار کند ولی عملی نشد. (نقل از دکتر باقر عاقلی)

۵۷. انقلاب مشروطیت ایران، ج ۳، ص ۱۷.

عمارت مسعودیه ظل السلطان در تهران | ۱۱-۵۴۳۲

۳۶. خانه ظهیرالدوله

خانه ظهیرالدوله در مقابل بانک ملی در خیابان فردوسی قرار داشت که خانه و باغ بود و اکنون در اختیار انجمن اخوت است.^{۵۸} انجمن اخوت یک انجمن مخصوص درویشان صفیعلیشاه بود و ظهیرالدوله ریاست این شاخه از درویشان را برعهده داشت.^{۵۹} این خانه جنب عمارات دکتر علی امینی پسر خانم فخرالدوله، یعنی نرسیده به کوچه برلن^{۶۰} قرار داشت. ملکزاده هم در کتاب مشروطیت خود خاطرنشان می‌سازد که انجمن اخوت نزدیک خانه ظهیرالدوله بوده است.^{۶۱} این خانه پس از به توپ بستن مجلس ویران شد.

۵۹. نقل از قول همسر آقای دکتر مهدی ملک‌زاده.

۶۱. انقلاب مشروطیت، جلد ششم، ص ۵۷.

۵۸. نقل از قول آقای انوار.

۶۰. نقل از قول آقای تقی اغراز.

سردر ورودی عمارت مسعودیه از طرف خیابان اکباتان | ۵۴۲۸-۱۱

۳۷. خانه عضدالسلطنه*

این خانه در حدود باغ بهارستان قرار داشت. باغ بهارستان از ابتدا به عزیزالسلطان (ملیچک) داده شده بود و بعد آنجا را برای احداث مجلس شورای ملی از او خریدند. و خانه عضدالسلطنه، کوچکترین فرزند ذکور ناصرالدین شاه در همان حوالی باغ بهارستان بوده است.

البته باید گفت که باغ بهارستان که خانه عزیزالسلطان (ملیچک) بود به آن باغ عزیزیه نیز اطلاق می‌شد و شبی که ناصرالدین شاه می‌خواست عروسی کند این خانه را به ملیچک بخشیده بود.^{۶۲} در به توپ بسته شدن مجلس این خانه هم غارت و خراب شد.

* منظور از عضدالسلطنه یکی از پسران ناصرالدین شاه است که هنگام قتل پدر کودک بود و خانه‌ای به او واگذار کرده بودند که حدفاصل باغ بهارستان و مسجد سه‌ساز (شهید مطهری) بود. ناصرالدین شاه بعداً این خانه را به ملیچک داماد خود واگذار کرد و بعد وارث ملیچک آن را به مجلس شورای ملی فروختند و کتابخانه مجلس که هم اکنون دائر است در ملک ملیچک درست شد. (نقل از دکتر باقر عاقلی)
 ۶۲. نقل از قول آقای انوار.

۳۸. خانه عضدالملک

این خانه در انتهای سنگلج بود که الان هم هست و در ضلع جنوبی پارک شهر که حدود انتهای خیابان جلیل‌آباد (خیابان خیام) طرف انتهای پارک شهر قسمت چهارراه گل‌بندک دست راست جلouxان بزرگی بود که در آنجا منزل عضدالملک و خانه مشیرالسلطنه در نزدیکی هم قرار داشت.^{۶۳} عضدالملک نایب‌السلطنه احمدشاه شد و مشیرالسلطنه هم پسر عضدالملک بود که املاک زیادی داشت.^{۶۴} عضدالملک رئیس ایل قاجار و منزل وی محل حل و فصل بسیاری از امور بود. در مقابل خان منزل وی مرحوم شیخ فضل‌الله نوری مورد سوء قصد قرار گرفت و از ناحیه ران مجروح شد.^{۶۵}

۳۹. خانه علاءالدوله

بین جنوب فردوسی کنونی و شمال توپخانه یعنی اول خیابان از میدان توپخانه، باغ و منزل علاءالدوله قرار داشت.^{۶۶} حدود کوچه خندان که به خیابان فردوسی می‌رسد و لاله‌زار نور را به خیابان فردوسی منتقل می‌کند وسعت این خانه را که نسبتاً بزرگ بود نشان می‌دهد.^{۶۷} پس از ترور اتابک رجال درباری در منزل علاءالدوله تجمع کردند و از شاه خواستند که با مشروطیت همراهی کند. در جریان مشروطیت سر در منزل وی به واسطه انفجار بمبی که مشروطه‌خواهان کار گذاشته بودند تخریب شد.^{۶۸}

۴۰. خانه علاءالملک

خانه میرزا محمودخان علاءالملک در سر خیابان صفی‌علیشاه بود، یعنی نزدیک کتابخانه صفی‌علیشاه قرار داشت.^{۶۹}

۴۱. خانه عین‌الدوله

در خیابان عین‌الدوله، از شمال به جنوب در سمت راست در وسط خیابان باغ و منزل عین‌الدوله قرار داشت که بعداً آن را فروختند و اکنون خیابان ایران نامیده می‌شود.^{۷۰} به طور کلی می‌توان گفت در خیابان عین‌الدوله پشت مسجد سپهسالار کوچه‌ای است که به خیابان عین‌الدوله راه دارد. وقتی وارد خیابان عین‌الدوله می‌شویم در سمت راست

۶۳. نقل از قول آقای انوار.

۶۴. انقلاب مشروطیت، ج ۵، ص ۱۱۰.

۶۵. اعظام قدسی، جلد اول، ص ۲۶، و نقل از قول آقای انوار.

۶۶. نقل از قول آقای ثقفی اغراز.

۶۷. انقلاب مشروطیت ایران، ج ۳، ص ۵۲.

۶۸. نقل از قول آقای انوار.

۶۹. نقل از قول آقای انوار.

۷۰. نقل از قول آقای انوار.

آخرین منزل، منزل عین‌الدوله بود که یک طرف آن خیابان عین‌الدوله و یک طرف دیگر آن کوچه‌ای بود که جلوخانی هم در سابق داشت.^{۷۱} عمارت ییلاقی عین‌الدوله در مبارک‌آباد جنوب شمیران واقع بود^{۷۲} (در دو فرسخی تهران). منزل وی در جریان مشروطیت محل تردد طبقات مختلف بود.

۴۲. خانه غلامحسین خان غفاری (حاکم تهران و وزیر دربار)

در میدان مخبرالدوله، خیابان سعدی، روبه‌روی شرکت سینگر قرار داشت که اول کلوپ ایران شد، سپس محل دفتر حزب اراده ملی گردید. و اکنون به صورت مغازه‌هایی در آمده که البته منزل و ساختمان قدیمی آن در پشت مغازه‌ها موجود است.^{۷۳}

۴۳. خانه فرمانفرما حاکم تهران

در خیابان حشمت‌الدوله، ایستگاه گلشن، باغ بزرگی بود که منزل فرمانفرما در آن قرار داشت. این باغ قطعه قطعه شده و به صورت خانه‌هایی در آمده است. در هر خانه‌ای درختان میوه‌ای وجود دارد که نشانه‌ای از باغ قدیم است و هم‌اکنون کوچه‌ای موجود است که به نام کوچه فرمانفرما شهرت دارد.^{۷۴} البته این یکی از خانه‌ها بوده است. باغ و کوچه فرمانفرما در خیابان‌ها و قنات فرمانفرما در خیابان پاستور معروف است. این خانه‌ها خیلی بزرگ بودند و به طور کلی می‌توان گفت غرب تهران آن روز متعلق به فرمانفرما بوده است.^{۷۵}

۴۴. خانه فریدون پارسسی

احتمالاً در بالای خیابان منوچهری که محل زرتشتی‌نشین آن ایام بوده و در نزدیکیهای خانه مجلل‌السلطان قرار داشته است.^{۷۶} وی در همین خانه به قتل رسید.

۴۵. خانه لیاخوف روسی

خانه لیاخوف در نزدیکی قزاقخانه در خیابان سوم اسفند (خیابان سرگرد سخایی) قرار داشت.^{۷۷}

۷۱. نقل از قول آقای ثقفی اغراز.
 ۷۲. حیات یحیی. جلد دوم، ص ۶۶ و ۷۵.
 ۷۳. نقل از قول آقای انوار.
 ۷۴. نقل از قول اشخاص.
 ۷۵. نقل از قول آقای انوار.
 ۷۶. نقل از قول آقای انوار و حیات یحیی، جلد دوم، ص ۱۸۸.
 ۷۷. کسروی. تاریخ مشروطه ایران. بخش سوم، ص ۶۳۳.

منزل غلام‌حسین غفاری | ۱۱-۳۹۰۸

این خانه اکنون از املاک ارتشی و در وزارت جنگ است. یک قسمت از عمارت قزاقخانه هم الان هست که در مقابل باشگاه افسران قرار دارد.^{۷۸}

۴۶. خانه مادر میرزا اسدالله‌خان جهانگیر (و عمه میرزا جهانگیرخان)

این خانه در بازارچه آقا شیخ هادی قرار داشت.^{۷۹} (محل بازارچه آقا شیخ هادی از چهارراه عزیزخان، خیابان جامی، اواسط خیابان جامی دست راست است. جلسات محافل سری مشروطه‌خواهان در منزل وی منعقد می‌شد و مهمات زیادی در خانه آنها از سلاحهای آتشین و بمب و... نگهداری می‌شد.^{۸۰}

۴۷. خانه محمدحسین تاجر معروف به خیاط

مغازه خیاطی او در بازار خیاطها بود؛ در انتهای بازار کفاشها دست چپ بازاری است که از آنجا وارد تیمچه امیر می‌شوند و مغازه او در این محل قرار داشت ولی منزلش معلوم نیست.^{۸۱} جلسه محرمانه ملک‌المتکلمین، سید جمال واعظ، میرزا جهانگیرخان،

۷۹. نقل از قول همسر آقای دکتر مهدی ملک‌زاده.

۷۸. نقل از قول آقای انوار.

۸۱. نقل از قول آقای ثقفی افران.

۸۰. انقلاب مشروطیت ایران، ج ۲، ص ۶۳.

مساوات، علی محمد دولت‌آبادی و... پس از اعلام تصمیم مجلس شورا بر متفرق کردن مشروطه‌خواهان در این خانه منعقد شد و آنها تصمیم گرفتند که با این امر مخالفت کنند.^{۸۲}

۴۸. خانه میرزا جهانگیرخان صوراسرافیل

میرزا جهانگیرخان در منزل عمه‌اش زندگی می‌کرد و عمه ایشان مادر نصرالله جهانگیر بود که نصرالله خان زمانی هم معاون بانک ملی بود. و منزل عمه‌اش هم در بازارچه آقا شیخ هادی قرار داشت^{۸۳} (محل بازارچه قبلاً ذکر شده است).

۴۹. خانه میرزا سلیمان خان میکده

این خانه در خیابان امیریه، گمرک، بین گمرک امیریه و شاهپور و روبه‌روی در مسجد مشیرالسلطنه واقع بود که اندرونی و بیرونی داشت و دارای باغی بزرگ بود. بعد از مرگ وی پسران میرزا سلیمان خان این منزل را فروختند و گویا حالا در آن محل از این خانه و باغ ۲۱ باب منزل ساخته شده است.^{۸۴} کنگره عمومی سران مشروطه‌خواهان در دوازدهم ربیع‌الاول ۱۳۲۲ در این محل تشکیل شد و تصمیمات مهمی در آن جلسه اتخاذ شد. در ۱۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ قمری باغ سلیمان خان در حالی که میرزا جهانگیرخان، سید جمال واعظ، محمدرضا مساوات، محسن خان کمال‌الدوله و ... در آنجا مهمان بودند از طرف قوای قزاق محاصره شد، میهمانان متواری گردیدند و سلیمان خان فردای آن روز بازداشت شد.^{۸۵}

۵۰. خانه میرزا صالح خان گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

خانه میرزا صالح نزدیک مجلس بوده است.^{۸۶} این خانه در زمان به توپ بسته شدن مجلس غارت شد.^{۸۷}

۵۱. خانه میرزا محمدرضا مساوات

خانه آقا میرزا محمدرضا مساوات در اواخر امیریه بود.^{۸۸} اواخر امیریه آن زمان اسم نداشت چون در دور افتاده‌ترین محله‌ها قرار داشت و ضمناً اجاره‌ای هم بود.^{۸۹}

۸۲ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۳، ص ۲۹۷. ۸۳ نقل از قول همسر آقای دکتر ملک‌زاده.
 ۸۴ نقل از همسر آقای دکتر مهدی ملک‌زاده. ۸۵ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۲، ص ۸.
 ۸۶ نقل از قول آقای انوار و آقای نقی اغراز. ۸۷ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۴، ص ۸۲.
 ۸۸ نقل از قول همسر آقای دکتر مهدی ملک‌زاده. ۸۹ نقل از قول آقای انوار.

۵۲. خانه میرزا محمدعلی خان نصرت‌السلطان

این خانه در خیابان چراغ برق (امیرکبیر) در کوچه غریبان بوده است. از خیابان امیرکبیر به سمت راست به طرف سه راه امین‌حضور چند کوچه است که یکی از آنها کوچه غریبان است.^{۹۰} مجمع خصوصی سران مشروطه‌خواه در این خانه تشکیل می‌شد.^{۹۱}

۵۳. خانه میرزا محمدعلی خان نوری

این خانه در خیابان دروازه شمیران قرار داشت.^{۹۲} محمدعلی خان در انتشار شب‌نامه‌ها دست داشت. لذا مأموران به خانه او هجوم بردند و سرانجام به دست آنان کشته شد.^{۹۳}

۵۴. خانه محمدولی خان نصرالسلطنه (سپهسالار اعظم، سپهسالار اعظم)*

خانه محمدولی خان نصرالسلطنه یا سپهسالار اعظم تنکابنی در ولی‌آباد قرار داشت. در طرف خیابان هدایت امروزه، در سمت شمال، باغ بزرگی بود متعلق به محمد ولیخان خلعتبری سپهسالار اعظم که اینک قسمتی از آن به نام «ولی‌آباد» معروف است و مقبره سپهسالار اعظم هم در امامزاده صالح قرار دارد.^{۹۴}

۹۰. نقل از قول آقای انوار.

۹۱. انقلاب مشروطیت ایران، ج ۲، ص ۸۵.

۹۲. نقل از قول اشخاص و آقای انوار.

۹۳. انقلاب مشروطیت ایران، ج ۱، ص ۲۲.

* منزل سپهسالار اعظم در زمینی احداث شده بود که ضلع غربی آن خیابان سعدی شمالی و ضلع جنوبی آن خیابان هدایت منشعب از سعدی و شرق آن خیابانی که ظهیرالاسلام نام داشت و شمال آن خیابان انقلاب بود. این خانه و باغ که قریب ده هکتار مساحت داشت زمین کشاورزی بود و دو حلقه فئات داشت. محمد ولیخان ابتدا ساختمان بزرگی در آنجا احداث نمود و درختان میوه زیادی در آن داشت. قسمتی از باغ نیز سزیکاری و صیفی‌کاری می‌شد. این منطقه به نام ولی‌آباد نامگذاری شد. بعد از مرگ سپهسالار بین وارثان تقسیم شد و قسمت اعظم آن به فروش رفت. در آنجا ساختمانهای متعدد بنا گردید. بعدها ولی‌آباد به کوی تنکابن نامگذاری شد، و مدتها فرمانداری و استانداری تهران در این منطقه مستقر بود.

سپهسالار یک خانه بیلاقی نیز بین قلعهک و پل رومی برای خود تدارک دید که تیغستان نام داشت. در باغ تیغستان عمارات متعددی ساخته شده بود. بعد از خودکشی سپهسالار وراثت تیغستان را قطعه قطعه کردند و به فروش رساندند. اشخاصی چون عباس مسعودی، علی دشتی، قطن‌السلطنه مجید، ابراهیم خواجه‌نوری، و سرلشکر احمد معینی قطعاتی از آن را خریداری و خانه بیلاقی نمودند. قطعه زمینی نیز در جلوی تیغستان مشرف به خیابان شریعتی متعلق به امیر لشکر سردار اعظم بود و در حال حاضر پارک عمومی شده است. قبل از انقلاب متعلق به ارتشبد سابق عظیمی بود و به پارک عظیمی نامگذاری شده است. در سال ۱۳۰۵ که محمدولی خان سپهسالار خودکشی کرد در همین باغ تیغستان بود. (نقل از دکتر باقر عاقلی)

۹۴. سعید نفیسی، گفتگوی خانوادگی درباره تهران قدیم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۳، ص ۳۲، و نقل

۵۵. خانه میرزا محمود خان حکیم الملک

این خانه در خیابان اکباتان بود و الان هم موجود است.^{۹۵}

۵۶. خانه میرزا یوسف مستوفی الممالک

در چهارراه گلوبندک، یک راه از جنوب به طرف چاله حصار و درخونگاه و خانه مستوفی الممالک می‌رسید که حالیه هم آن راه برقرار است منتهی تا قسمت دکانها طاقش برداشته شده و البته آن موقع کوچه باریکی بود ولی حالا بزرگ شده است. خانه اکنون از بین رفته و به جای آن خانه‌های زیادی ساخته شده است.^{۹۶} در شمال غربی تهران هم باغ بزرگ بهجت‌آباد و یوسف‌آباد بود که هر دو متعلق به میرزا یوسف مستوفی الممالک صدراعظم ناصرالدین شاه بود که اینک در محله بزرگ شده است.^{۹۷}

۵۷. خانه مشیرالدوله*

خانه مشیرالدوله در خیابان لاله‌زار نو، حدود شمال سینما متروپل که خود سینما هم جزو ملک آنها بوده و مسجد هدایت در جنوب آن قرار گرفته است. باغ و منزلش یکی بود و مغازه‌های کنار سینما متروپل متعلق به فرزندان حاج میرزا نصرالله خان مشیرالدوله است.^{۹۸} احتمالاً شمال خیابان منوچهری متعلق به مشیرالدوله و جنوبش از آن موتمن‌الملک برادرش بوده است.^{۹۹}

۹۵. نقل از قول دکتر رضوانی.

→ از قول آقای انوار.

۹۶. اعظام قدسی. جلد اول، ص ۴۹-۵۰.

۹۷. نفیسی. گفتگوی خانوادگی درباره تهران قدیم، ص ۳۳.

* منزل مسکونی میرزا حسن‌خان مشیرالدوله در خیابان منوچهری قرار داشت. در قسمت جنوبی خیابان مذکور از کوچه مدرسه ژاندارک تا خیابان لاله‌زار نو قطعه زمین وسیعی بود که در آن یک باغ بزرگ و دو ساختمان یک طبقه احداث شد. قسمت اول آن متعلق به میرزا حسن مشیرالدوله بود که درب ورودی آن در کنج کوچه ژاندارک قرار داشت. هم اکنون قسمتی از این خانه باقی است و تابلویی در آنجا به چشم می‌خورد که نوشته شده است: «مطب دکتر ابوالقاسم پیرنیا» که کوچکترین فرزند مشیرالدوله است. ساختمان نسبتاً کوچکی در آنجا احداث شده است. قسمت دوم خانه موتمن‌الملک بود که سمت شرقی آن به خیابان لاله‌زار نو منتهی می‌شد. بنابراین منزل مشیرالدوله و موتمن‌الملک در خیابان منوچهری قرار داشت. بعدها در خیابان لاله‌زار نو سینما دایر کردند که روبه‌روی منزل موتمن‌الملک قرار داشت. نام سینما کریستال بود. (نقل از دکتر باقر عاقلی)

۹۸. نقل از قول آقای انوار.

۹۹. نقل از قول آقای نفی اغراز.

۵۸. خانه مشیر السلطنه^{۱۰۰}

این خانه در انتهای سنگلج یعنی در ضلع جنوبی پارک شهر قرار داشت.^{۱۰۱} در جریان انقلاب مشروطه خانه وی مورد هجوم اجزای توپخانه که یک سال حقوق خود را دریافت نکرده بودند قرار گرفت.^{۱۰۲}

۵۹. خانه مجدالاسلام

با وجود تحقیق محل این خانه معلوم نشد.

۶۰. خانه معتمدالحرم (رئیس خواجه‌سرایان)

در خیابان اکباتان بود که البته جایش دقیقاً معلوم نیست.^{۱۰۳}

۶۱. خانه معیرالممالک

این خانه نزدیک بازارچه معیر قرار داشت از میدان شاهپور به سمت شرق، بازارچه‌ای است که به آن بازارچه قوام‌الدوله می‌گویند. از بازارچه قوام‌الدوله نرسیده به بازارچه معیر دست راست خانه بزرگی بود که به معیرالممالک تعلق داشت و البته باغ و عمارت بزرگی به حساب می‌آمد. عمارت قدیمی آن به جای مانده ولی بقیه به خانه‌های کوچکی تبدیل شده است.^{۱۰۴}

۶۲. خانه ملک المتکلمین

خانه ملک در خیابان چراغ‌گاز (امیرکبیر) در کوچه مسجد سراج‌الملک قرار داشت و هنوز اسکلت خانه باقی است. مسجد سراج‌الملک در اواسط خیابان امیرکبیر است.^{۱۰۵}

۱۰۰. خانه مشیر السلطنه منظور خانه مشیر السلطنه امیرسلیمانی فرزند عضدالملک است که نامش حاج مصطفی بود و مشرب تصوف دانست و علاوه بر خانه، خانقاهی نیز در آنجا دایر کرد که اکنون هم پابرجا است. کوچه‌ای که این خانه و خانقاه در آن احداث شده در ضلع جنوبی پارک شهر واقع است و در سمت شرقی این کوچه پزشکی قانونی قرار دارد.

مصطفی امیرسلیمانی در ۱۲۹۷ پس از فوت میرزا احمدخان مشیر السلطنه لقب او را گرفت. وی چند سالی از قبل از انقلاب فوت کرد. (نقل از دکتر باقر عاقلی)

۱۰۱. نقل از قول آقای انوار. ۱۰۲. انقلاب مشروطیت ایران، ج ۳، ص ۱۳۶.

۱۰۳. نقل از قول آقای انوار. ۱۰۴. نقل از قول آقای مصطفوی.

۱۰۵. نقل از قول همسر آقای ملک‌زاده.

۶۳. خانه ناصرالملک*

از کوچه برلن به طرف لاله‌زار دست راست، یعنی همانجا که اکنون بانک خاورمیانه قرار دارد، خود بانک خانه وی بوده است که همین اواخر آن را فروختند.^{۱۰۶}

۶۴. خانه ناظم‌الاسلام

محل این خانه نیز معلوم نگردید. این خانه در ۱۳۲۲ ق چند شب محل اختفای سید جمال واعظ بود.

۶۵. خانه وثوق‌الدوله

این خانه در خیابان حشمت‌الدوله بود و اکنون انجمن فرهنگی ایران و فرانسه است.^{۱۰۷} ملک‌المتکلمین از ترس دستگیری توسط عوامل عین‌الدوله در خانه وثوق‌الدوله مخفی شد.^{۱۰۸}
در این خانه باغ بزرگی بود و یک تپه مصنوعی هم ساخته شده بود. البته وثوق‌الدوله در تهران دو سه منزل داشت.^{۱۰۹}

۶۶. خانه میرزا احمدخان مشیرالسلطنه صدراعظم

خانه میرزا احمدخان مشیرالسلطنه در خیابان گمرک بین چهارراه امیریه و چهارراه شاپور، روبه‌روی پارک امین‌الملک واقع شده بود وی در کنار منزل خود مدرسه و مسجدی نیز بنا نهاد و ساعتی نیز در آن نصب کرد که هم اکنون موجود است. مشیرالسلطنه چون بلاعقبه بود کلیه دارایی خود را وقف نمود.*

* خانه ناصرالملک در سرچشمه قرار داشت. زمینی به مساحت دو هزار متر توسط میرزا محمود خان ناصرالملک، در زمانی که در دوره ناصرالدین شاه وزیر امور خارجه بود، ساخته شد و میرزا ابوالقاسم خان ناصرالملک پس از مرگ پدر بزرگ خود صاحب اموال و داراییهای او از جمله لقب او گردید. ناصرالملک حتی در زمان نایب‌السلطنگی خود در همان خانه سرچشمه زندگی می‌کرد و هرگز به کوچه برلن نرفت. فرزندان او به نامهای محسن و حسینقلی قره‌گوزلو هر یک قطعه‌ای از اراضی اتابک را از وراثت خریداری و تبدیل به خانه و باغچه نمودند. حسین علاء داماد ناصرالملک هم در همانجا زمینی خریداری کرد. ناصرالملک در منطقه (چاله هرز) در شرق خیابان شریعتی کمی بالاتر از زمینهای داودیه باغ بزرگی بنا نهاد که تابستانها بیلاقی او بود. هم اکنون آثاری از این باغ باقی است که در نزدیکی مسجد قبا می‌باشد. اخیراً پارک ناصرالملک تبدیل به پارک عمومی شده است. (نقل از دکتر باقر عاقلی)

۱۰۶. نقل از قول آقای انوار و آقای مصطفوی. ۱۰۷. نقل از قول دکتر رضوانی.

۱۰۸. انقلاب مشروطیت، ج ۲، ص ۱۴۳. ۱۰۹. نقل از قول آقای انوار.

* به نقل از دکتر باقر عاقلی.

۶۷. خانه و باغ شریف‌الدوله بنی‌آدم

در خیابان جنوبی پارک سنگلیج دست راست (خیابان جنوبی) کوچه‌ای وجود دارد به نام شریف‌الدوله که هنوز مردم محل آن را شریف‌الدوله می‌گویند. این خانه در دست راست کوچه، قواره دوم و سوم بود. در ورودی آن در مشرق خانه واقع شده بود. یک عمارت سنگی با اتاقهای متعدد داشت و باغچه‌ای نیز در حدود هزار متر از انواع درختان میوه و گل، زیبایی خاصی به آنجا داده بود. بعد این خانه تبدیل به چند ساختمان چند طبقه گردید.

شریف‌الدوله از مشروطه‌خواهان معروف و اهل کاشان بود. در صدر مشروطیت کفیل وزارت خارجه شد. بعد از معاونت وزارت جنگ والی تبریز و والی خراسان شد و در ۱۳۲۴ درگذشت. فرزند ارشد وی به نام احمدعلی بنی‌آدم در آن سکونت داشت. در زمان شخص اخیر که استاندار مازندران و کرمان شد علاوه بر گلها و ریاحین تعداد زیادی پرندگان مختلف در آن نگهداری می‌شدند.*

۶۸. منزل و باغچه شعاع‌السلطنه

ملک منصور میرزا شعاع‌السلطنه دومین فرزند ذکور مظفرالدین شاه در تهران پشت باغ کامران میرزا که بعد دانشکده افسری جای آن را گرفت باغ و خانه‌ای برای خود تدارک دید که از سمت شرق متصل به باغ کامران میرزا و از شمال به خیابان سپه (امام خمینی ره) منتهی می‌شد. هم اکنون کوچه‌ای در آنجا وجود دارد که به آن شعاع‌السلطنه می‌گویند. در قسمتی از خانه مزبور یکی از افسران ارتش زندگی می‌کرد. ساختمان شعاع‌السلطنه هم‌اکنون باقی است.

مظفرالدین شاه در نیمه راه شهرری، نزدیک پلی که منتهی به ابن‌بابویه می‌گردید، یک عمارت بزرگ خالصه سلطنتی به شعاع‌السلطنه واگذار کرد. در آن خالصه که بیش از ۵۰ هزار متر مربع وسعت و درختان کهنسالی داشت گاهی شعاع‌السلطنه زندگی می‌کرد. او در میانسالی در ۱۲۹۹ درگذشت.**

** به نقل از دکتر باقر عاقلی.

* به نقل از دکتر باقر عاقلی.

پښتونستان ښوونځي
پښتونستان ښوونځي